

**MAPIRANJE KULTURNIH I KREATIVNIH INDUSTRIJA
U CRNOJ GORI**

Procjena ekonomskog doprinosa kulturnih i kreativnih industrija

Podgorica, jun 2019

SADRŽAJ

1	UVOD.....	5
2	METODOLOGIJA.....	7
3	KULTURNE I KREATIVNE INDUSTRIJE U CRNOJ GORI.....	10
4	POKAZATELJI DOPRINOSA KULTURNIHI KREATIVNIH INDUSTRIJA.....	15
4.1	Bruto dodata vrijednost.....	15
4.2	Poslovni subjekti.....	15
4.3	Zaposlenost.....	17
4.4	Prihodi.....	20
4.5	Platni bilans usluga kulture (uvoz i izvoz).....	21
4.6	Potrošnja domaćinstava.....	22
4.7	Izdaci za kulturne djelatnosti u budžetu.....	24
4.8	Profili sektora.....	25
4.8.1	Muzeji, biblioteke i baština.....	25
4.8.2	Muzika, vizelne i izvođačke umjetnosti.....	26
4.8.3	Dizajn.....	28
4.8.4	Film.....	29
4.8.5	Fotografija.....	31
4.8.6	Arhitektura.....	32
4.8.7	Računarski programi i igre.....	33
4.8.8	Elektronski mediji.....	34
4.8.9	Izdavaštvo.....	35
4.8.10	Oglašavanje i tržišne komunikacije.....	37
4.8.11	Umjetnički i tradicionalni zanati.....	38
5	ZAKLJUČCI.....	40
6	LITERATURA.....	41

Lista skraćenica

AEM	Agencija za elektronske medije
ARS	Anketa o radnoj snazi
BDP	Bruto domaći proizvod
BDV	Bruto dodata vrijednost
CBCG	Centralna banka Crne Gore
COICOP	Klasifikacija individualne potrošnje prema namjeni (<i>Classification of Individual Consumption According to Purpose</i>)
DCMS	Odjeljenje za kulturu, medije i sport Velike Britanije (<i>Department of Culture, Media and Sport, United Kingdom</i>)
EU	Evropska unija
EUR	Euro
EUROSTAT	Statistički zavod Evropske unije
IPER	Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj
ITRS	Platni promet sa inostranstvom (<i>International transactions reporting system</i>)
KD	Klasifikacija djelatnosti
KKI	Kulturne i kreativne industrije
MONSTAT	Uprava za statistiku Crne Gore
NKZ	Nacionalna klasifikacija zanimanja
RTCG	Radio Televizija Crne Gore
UNESCO	Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (<i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i>)

Lista tabela

Tabela 1: Kulturne i kreativne industrije – sektori i djelatnosti	11
Tabela 2: Kulturna i kreativna zanimanja - sektori i zanimanja	12
Tabela 3: Bruto dodata vrijednost KKI.....	15
Tabela 4: Broj poslovnih subjekata u KKI po sektorima	17
Tabela 5: Broj zaposlenih koji se bave kulturnim i kreativnim zanimanja i učešće u ukupnom broju zaposlenih.....	17
Tabela 6: Broj zaposlenih u KKI po sektorima.....	19
Tabela 7: Samostalni umjetnici i stručnjaci u kulturi	19
Tabela 8: Ukupni prihodi u KKI po sektorima	20
Tabela 9: Bilans tekućeg računa za usluge kulture	22
Tabela 10: Izdaci domaćinstava za kulturu prema grupama proizvoda na godišnjem nivou	23
Tabela 11: Izdvajanja za kulturne djelatnost u Budžetu Crne Gore.....	24
Tabela 12: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzeji, biblioteke i baština 2014-2017	25
Tabela 13: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzeji, biblioteke i baština po djelatnostima 2014-2017	25
Tabela 14: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzika, vizelne i izvođačke umjetnosti 2014-2017	26
Tabela 15: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru muzika, vizelne i izvođačke umjetnosti 2014-2017	27
Tabela 16: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru dizajn 2014-2017.....	28
Tabela 17: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru film 2014-2017.....	29
Tabela 18: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru film 2014-2017	30
Tabela 19: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru fotografija 2014-2017	31
Tabela 20: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru arhitektura 2014-2017	32
Tabela 21: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru računarski programi i igre 2014-2017.....	33
Tabela 22: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru računarski programi i igre 2014-2017	33
Tabela 23: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru elektronski mediji 2014-2017	34
Tabela 24: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru elektronski mediji 2014-2017.....	34
Tabela 25: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru izdavaštvo 2014-2017	35
Tabela 26: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru izdavaštvo 2014-2017...	36
Tabela 27: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru oglašavanje i tržišne komunikacije 2014-2017.....	37
Tabela 28: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru oglašavanje i tržišne komunikacije 2014-2017.....	37
Tabela 29: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru umjetnički i tradicionalni zanati 2014-2017	38
Tabela 30: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru umjetnički i tradicionalni zanati 2014-2017	39

Lista grafika

Grafik 1: Broj poslovnih subjekata u KKI	16
Grafik 2: Broj pravnih lica i preduzetnika u KKI	16
Grafik 3: Broj zaposlenih u KKI	18
Grafik 4: Broj zaposlenih prema obliku organizovanja poslovnih subjekata u KKI	18
Grafik 5: Ukupni prihodi u KKI.....	20
Grafik 6: Bilans tekućeg računa za usluge kulture 2014-2017	21
Grafik 7: Izdaci domaćinstava za kulturu	23

1 UVOD

Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori predstavlja dio aktivnosti projekta „Kulturne i kreativne industrije kao održivi ekonomski sektor u Crnoj Gori“, koji je podržan od strane Međunarodnog fonda za kulturnu raznolikost UNESCO, a koji sprovodi Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER). Cilj projekta je da podrži razvoj kulturnih i kreativnih industrija (KKI) u Crnoj Gori kroz: mapiranje KKI u Crnoj Gori i utvrđivanje njihovog potencijala za jačanje lokalnog i regionalnog razvoja, identifikovanje i promovisanje uspješnih priča o preduzetništvu u KKI za prikupljanje naučenih lekcija i uspostavljanje opšteg strateškog okvira za njihov dalji razvoj, podsticanje razvoja preduzetničkih vještina u sektoru i podizanje svijesti o potencijalu KKI za društveni i ekonomski razvoj u Crnoj Gori.

Kulturne i kreativne industrije u Crnoj Gori su u začetku, ali su prepoznate kao potencijal, usmjeren ka generisanju prihoda ili profita i stvaranju radnih mjesta, koji doprinosi održivom razvoju na lokalnom i nacionalnom nivou. Proces mapiranja treba da posluži kao osnova za mjerenje razvoja kulturnih i kreativnih industrija u narednom periodu.

Kulturne i kreativne industrije spadaju u jedan od najbrže rastućih sektora i glavni su pokretači razvoja ekonomija razvijenih zemalja predstavljajući značajan izvor prihoda i zapošljavanja. Pored ekonomskih benefita kulturne i kreativne industrije doprinose ljudskom, inkluzivnom i održivom razvoju.

Prema istraživanju Ernst & Young (2015), kulturne i kreativne industrije čine 3% bruto domaćeg proizvoda (BDP) i zapošljavaju 7,7 miliona stanovnika na novu Evropu¹.

Oblast kulturnih i kreativnih industrija od sredine prošlog vijeka bilježi veoma dinamičan razvoj praćen brojnim promjenama. Kako se navodi u *Studiji izvodljivosti o prikupljanju i analizi podataka u kulturnim i kreativnim sektorima EU* „...u posljednjih dvadesetak godina napravljeni su značajni napor na evropskom nivou da bi se unaprijedila statistika kulturnih i kreativnih sektora. Međutim, još uvijek ne postoji sistematski način za potpuno razumijevanje vrijednosti KKI i njihovog doprinosa ekonomiji“².

Za potrebe ovog istraživanja, prilikom definisanja KKI, pošlo se od dvije najznačajnije definicije: definicije kulturnih i kreativnih industrija koju daje UNESCO i definicije kreativnih industrija Odjeljenja za kulturu, medije i sport Velike Britanije (DCMS - Department of Culture, Media and Sport, United Kingdom), koje su predstavljale osnovu za razvoj najvećeg broja metodologija KKI. UNESCO kulturne i kreativne industrije definiše kao „sektor organizovanih aktivnosti čija je svrha proizvodnja ili reprodukcija, promocija, distribucija i/ili komercijalizacija roba, usluga ili aktivnosti kulturne, umjetničke prirode ili baštine“³. Prema britanskom modelu (DCMS) kreativne industrije

¹ *Cultural times, The first global map of cultural and creative industries*, Ernst & Young Global Limited, International Confederation of Authors and Composers Societies (CISAC), Paris, 2015; 14-18.

² *Feasibility study on data collection and analysis in the cultural and creative sectors in the EU*, KEA, European Commission, Brussels, 2015, 4.

³ <http://www.unesco.org/new/en/santiago/culture/creative-industries/> (Pristupljeno 10.09.2018).

predstavljaju „industrije koje se zasnivaju na individualnoj kreativnosti, vještini i talentu i koje stvaranjem i korištenjem intelektualnog vlasništva imaju potencijal za stvaranje bogatstva i zaposlenosti“⁴. Kako definicije ne pružaju jasan uvid u sadržaj kulturnih i kreativnih industrija, one se bliže određuju kroz definisanje sektora i djelatnosti.

Najveće promjene u KKI su zabilježene u posljednjih desetak godina, tako da su upravo međunarodna iskustva i iskustva zemalja u regionu iz tog perioda korišćena prilikom metodološkog pristupa i mapiranja kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori.

Polazeći od *Programa razvoja kulture 2016-2020*, kao zvaničnog dokumenta Ministarstva kulture Crne Gore kojim su prepoznate oblasti kreativne industrije, i sveobuhvatne analize međunarodnih iskustava u mapiranju KKI, definisani su sektori i djelatnosti, a zatim napravljena procjena ekonomskih efekata KKI u Crnoj Gori. Dostupnost statističkih podataka u velikoj mjeri je odredio pristup zasnovan na djelatnostima, koji omogućava mjerenje ekonomskih efekata KKI, kao što su zaposlenost i učešće u BDP-u.

Treba imati u vidu da su kulturne i kreativne industrije najviše podložne promjenama, veoma ih je teško klasifikovati iz razloga što se međusobno prepliću sa ostalim sektorima. U budućnosti može doći do radikanih promjena u strukturi KKI, imajući u vidu kretanja i neophodnost prilagođavanja potrebama potrošača. Kao što se navodi u pojašnjenju Uprave za statistiku (MONSTAT) o klasifikaciji djelatnosti 2010, klasifikacije ne predstavljaju statičku kategoriju već ih je potrebno revidirati s vremena na vrijeme. Kako se privreda i njena struktura mijenjaju tokom vremena, nove djelatnosti, usluge i proizvodi dobijaju na važnosti. Najveći uticaj na promjene u privredi imaju nove tehnologije koje kreiraju potpuno nove usluge i proizvode, što je bitno u pogledu šireg konteksta uticaja ovih pojava na klasifikaciju djelatnosti u okviru nadležnih institucija⁵. U skladu sa navedenim, vrlo brzo može biti potrebna nova podjela na sektore ili dopuna postojećih novim djelatnostima u okviru KKI. Nove promjene treba raditi u skladu sa promjenama na tržištu i ići u korak s vremenom.

Imajući u vidu da KKI nijesu prepoznate kao jedinstven sektor, ne postoji jedinstven institucionalni i strateški okvir koji reguliše ovu oblast, već su nadležnosti u pogledu uređenja i razvoja podijeljene u zavisnosti od toga čemu određene djelatnosti pripadaju. Prethodno navedeno ukazuje na neophodnost intersektorske saradnje u oblasti kulturnih i kreativnih industrija.

Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori predstavlja poduhvat čiji krajnji rezultat treba da posluži tek kao polazna osnova donosiocima odluka za razvoj kreativnih industrija u narednom periodu.

⁴ I.R. Bakarić, K. Bačić, Lj. Božić, *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj*, Ekonomski institut, Zagreb, 2015, 40.

⁵ Vidi: *Klasifikacija djelatnosti 2010*, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, 2011, 6-10.

2 METODOLOGIJA

Metodologija za mapiranje KKI zasnovana je na međunarodnim iskustvima mapiranja uz uvažavanje specifičnosti Crne Gore. Osnovni zadatak i izazov sastojao se u izboru načina na koji treba grupisati tj. definisati sektore KKI u Crnoj Gori i koje sve djelatnosti u okviru sektora treba obuhvatiti, uz sva ograničenja koja su zapažena u toku procesa mapiranja. Prilikom definisanja sektora težilo se grupisanju srodnih/povezanih djelatnosti koje bi istovremeno predstavljale dovoljnu detaljnu osnovu za osmišljavanje raznovrsnih podrški razvoja sektora, uvažavajući specifičnosti svakog od njih, kao i mjerenje efekata podrške.

Programom razvoja kulture Crne Gore, kreativne industrije su definisane kao „aktivnosti iz domena kulture, usmjerene ka generisanju prihoda ili profita, uključivanju u sektor biznisa, odnosno ekonomije, koje ostvaruju doprinos održivom razvoju na lokalnom i nacionalnom nivou“ i prepoznate su u oblastima: „arhitekture, umjetničkih zanata, dizajna, fotografije, mode i drugih primijenjenih umjetnosti, festivala i manifestacija, digitalnih umjetnosti i novih tehnologija u kulturi, audiovizuelnih, muzičko-scenskih i izvođačkih djelatnosti, oblastima izdavaštva i književnosti i likovnim-vizuelnim umjetnostima“. Takođe, „sa aspekta kulturne baštine, zaštita i očuvanje tradicionalnih zanata i vještina predstavljaju potencijalni resurs i razvojnu kategoriju budućeg projektovanja malih i srednjih preduzeća i porodičnog biznisa“⁶.

Istraživanje *Indikatori uticaja kulture na razvoj Crne Gore iz 2015. godine*, podržano od strane UNESCO, predstavlja početni korak u procjeni doprinosa KKI i prikazuje ulogu koju kultura ima kao pomagač i pokretač održivog razvoja kroz analizu sedam dimenzija kao što su: ekonomija, obrazovanje, upravljanje, socijalna inkluzija, rodna ravnopravnost, komunikacija i kulturno nasljeđe. Ekonomski doprinos je prikazan kroz: učešće kulturnih djelatnosti u bruto domaćem proizvodu, zaposlenosti u oblasti kulture i izdacima domaćinstava za kulturu. U okviru napomene prilikom računanja doprinosa kulture u BDP Crne Gore, ističe se da je neophodno unaprijediti podatke na državnom nivou i razvrstati djelatnosti na četvorocifrenom nivou klasifikacija, imajući u vidu da su statistički podaci dostupni samo na dvocifrenom nivou i da kao takvi ne predstavljaju preciznu osnovu za procjenu doprinosa kulture. Na ovaj način nijesu obuhvaćene određene djelatnosti, što je u krajnjem uticalo na moguće potcjenjivanje doprinosa sektora. Takođe, u pogledu zapošljavanja, konstatovano je da je neophodno unaprijediti statistiku kako bi se obezbijedilo razvrstavanje po osnovim socio-ekonomskim karakteristikama zaposlenih⁷.

Međunarodna literatura pruža širok spektar pristupa prilikom mapiranja kulturnih i kreativnih industrija, koje se međusobno razlikuju po definiciji i obuhvatu. S ciljem mapiranja KKI u Crnoj Gori, izvršeni su pregled i analiza literature novijeg datuma koje takođe sadrže detaljan pregled razvoja kulturnih i kreativnih industrija, kao i prikaz različitih modela i njihovih specifičnosti. Posebno značajno je bilo iskustvo mapiranja KKI iz zemalja okruženja (Hrvatske i Srbije), koje su, i pored

⁶ *Program razvoja kulture 2016-2020*, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2016, 22.

⁷ Uporedi: *Indikatori uticaja kulture na razvoj u Crnoj Gori (Culture for Development Indicators – CDIS)*, Nacionalna komisija za UNESCO Crna Gora, Cetinje, 2015, 5-9

različitosti, kulturološki najbližije Crnoj Gori. Analizom koja je prethodila mapiranju KKI u Crnoj Gori, obuhvaćena su sljedeća dokumenata:

- *The economy of culture in Europe*, KEA, Directorate-General for Education and Culture, European Commission, Brussels, 2006;
- S. Jovičić, H. Mikić, *Kreativne industrije u Srbiji*, British Council Serbia and Montenegro, Beograd, 2006;
- *The 2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics (FCS)*, Institute for Statistics of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UIS), Montreal, 2010;
- V. Kisić, *Kulturne i kreativne industrije u Evropi*, Kultura: Kulturna politika, vol 130, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2011, 199-225;
- *Measuring cultural participation*, 2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics Handbook No. 2, Institute for Statistics of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UIS), Montreal, 2012;
- *ESSnet- culture, European Statistical System Network on Culture*, Ministry of Culture Finances and cultural statistics department (CoStaC), Luxembourg (LU), 2012;
- *Creating growth, Measuring cultural and creative markets in the EU*, Ernst & Young Global Limited, European Grouping of Societies of Authors and Composers (GESAC), Paris, 2014;
- *Cultural times, The first global map of cultural and creative industries*, Ernst & Young Global Limited, International Confederation of Authors and Composers Societies (CISAC), Paris, 2015;
- *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj*, Ekonomski institut, Zagreb, 2015;
- *Feasibility study on data collection and analysis in the cultural and creative sectors in the EU*, KEA, European Commission, Brussels, 2015;
- *Indikatori uticaja kulture na razvoj u Crnoj Gori (Culture for Development Indicators – CDIS)*, Nacionalna komisija za UNESCO Crna Gora, Cetinje, 2015;
- *Program razvoja kulture 2016-2020*, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2016.
- H. Mikić, *Kreativno preduzetništvo: teorija i praksa*, Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju, Beograd, 2017

Na osnovu analize dokumenata i raspoloživih statističkih podataka, odabran je pristup zasnovan na djelatnostima. Pristup zasnovan na djelatnostima omogućava mjerenje ekonomskih efekata KKI, kao što su zaposlenost i učešće u BDP.

U pojašnjenju koje daje Uprava za statistiku Crne Gore navodi se da je primjenom „klasifikacije djelatnosti iz 2010, koja sadržajno i strukturno u potpunosti odgovara klasifikaciji NACE Rev. 2“, obezbijedena izrada i objavljivanje statističkih podataka prema privrednim djelatnostima i međunarodna uporedivost statističkih podataka⁸. Za potrebe mapiranja i procjene efekata korišćeni su podaci na najnižem nivou tj. grupama (označeni četvorocifrenim brojem) čime je postignuta najpouzdanija procjena u datom trenutku.

⁸ <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=107&pageid=107> (Pristupljeno: 10.09.2018).

Pristup zasnovan na djelatnostima ima ograničen domet jer dovodi u jednom dijelu do precijenjenog doprinosa KKI kada je u pitanju zaposlenost jer obuhvata sve zaposlene u djelatnostima KKI, bez obzira da li su zaposleni uključeni u proizvodnju kreativnih sadržaja, dok na drugoj strani potcjenjuje broj zaposlenih uključenih u proizvodnju kreativnih sadržaja izvan KKI.

Pored navedenog pristupa, u mapiranju se koristi pristup zasnovan na zanimanjima u kojima je fokus na kreativna zanimanja, a ne na zaposlenost u sektorima, kao i pristup koji je zasnovan na kombinaciji djelatnosti i zanimanja.

Mapiranje tj. procjena ekonomskih efekata kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori obuhvata:

- procjenu ekonomskog doprinosa KKI u vidu bruto dodate vrijednosti (BDV) u odnosu na BDV Crne Gore;
- procjenu doprinosa KKI u vidu zaposlenosti i učešću kulturnih i kreativnih zanimanja u ukupnoj zaposlenosti;
- procjenu broja poslovnih subjekata (pravna lica i preduzetnici) u KKI;
- procjenu ukupnih prihoda ostvarenih u KKI i učešću u odnosu na ukupne prihode na nivou Crne Gore;
- procjenu spoljne trgovine usluga kulture ;
- procjenu potrošnje domaćinstava na kulturu i povezane djelatnosti;
- procjenu izdataka za kulturne djelatnosti u budžetu.

Za potrebe mapiranja i procjene ekonomskog doprinosa KKI, pored zvaničnih podataka Uprave za statistiku, Poreske uprave, Ministarstva finansija, Centralne banke Crne Gore, korišćeni su i alternativni izvori podataka, uglavnom, na osnovu konsultacija kao što su registri zanatlija, samostalnih umjetnika i samostalnih stručnjaka u kulturi, itd.

3 KULTURNE I KREATIVNE INDUSTRIJE U CRNOJ GORI

Polazeći od *Programa razvoja kulture 2016-2020*, kao zvaničnog dokumenta Ministarstva kulture Crne Gore kojim su prepoznate oblasti kreativne industrije, te na osnovu analize međunarodnih iskustava u mapiranju KKI i konsultacija, definisano je 11 sektora i prepoznato 40 djelatnosti koje pripadaju KKI zasnovanih na KD 2010⁹. U nastavku su prikazani sektori s pripadajućim djelatnostima, tj. grupama (označeni četvorocifrenim brojem) na osnovu kojih je kasnije napravljena procjena ekonomskih efekata (tabela 1).

Pored prepoznatih djelatnosti, umjetnički i tradicionalni zanati se pojavljuju u okviru raznih grupa klasifikacije djelatnosti, pa ih nije moguće precizno obuhvatiti nekom od prethodno pomenutih grupa djelatnosti. Zakonom o zanatstvu¹⁰ definisan je pojam zanatske djelatnosti, uređeni su uslovi za obavljanje zanatske djelatnosti, način registracije zanatskih djelatnosti i ostala bitna pitanja u vezi s ovim. Vrste zanata su definisane *Odlukom o utvrđivanju zanata, djelatnosti sličnih zanatu i liste jednostavnih i složenih zanimanja*¹¹ u okviru kojih je prepoznato 98 zanata od čega 36 koji pripadaju umjetničkim i tradicionalnim zanatima. Prepoznati umjetnički i tradicionalni zanati su: bačvar, drvodelja i drvorezbar, graver, graver stakla, izrađivač abažura za lampe, izrađivač barki i jedrilica,

⁹ Zakon o Klasifikaciji djelatnosti ("Službeni list Crne Gore", br.18/11).

¹⁰ Zakon o zanatstvu ("Sl. list Crne Gore", br. 54/09,64/09, 40/11 od 08.08.2011).

¹¹ Odluka o utvrđivanju zanata, djelatnosti sličnih zanatu i liste jednostavnih i složenih zanimanja ("Sl. list Crne Gore", br 63/10 od 05.11.2010).

izrađivač korpi, izrađivač maski i lutaka, izrađivač muzičkih instrumenata, izrađivač narodnih nošnji, izrađivač suvenira, izrađivač šešira i kapa, juvelir, keramičar, klavirštiner, knjigovezac, košar i pletar, kovač, krojač, krznar i/ili kožar, modelar, mozaičar, obučar, pletilac, pozlatar, proizvođač cipela, proizvođač umjetničkih predmeta od keramike, slikar ikona i fresaka, slikar na staklu i porcelanu, stolar, tašnar, umjetnički livac, vezilac, vajar, vitražista, zlatar¹².

Tabela 1: Kulturne i kreativne industrije – sektori i djelatnosti

SEKTORI	KD 2010	Naziv djelatnosti
Muzeji, biblioteke i baština	9101	Djelatnosti biblioteka i arhiva
	9102	Djelatnost muzeja
	9103	Održavanje historijskih lokacija, zgrada i sličnih turističkih spomenika
Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti	9003	Umjetničko stvaralaštvo
	9004	Rad umjetničkih ustanova
	8552	Umjetničko obrazovanje
	1820	Umnožavanje snimljenih zapisa
	5920	Snimanje i izdavanje zvučnih zapisa i muzike
	4763	Trgovina na malo muzičkim i video zapisima u specijalizovanim prodavnicama
	9001	Izvođačka umjetnost
	9002	Pomoćne djelatnosti u okviru izvođačke umjetnosti
Dizajn	7410	Specijalizovane dizajnerske djelatnosti
Film	5911	Proizvodnja filmova, video-zapisa i televizijskog programa
	5912	Djelatnosti koje slede nakon proizvodnje filmova, video-filmova i televizijskog programa
	5913	Distribucija filmova, video-filmova i televizijskog programa
	5914	Djelatnost prikazivanja filmova
	7722	Iznajmljivanje video-kaseta i kompakt-diskova
Fotografija	7420	Fotografske djelatnosti
Arhitektura	7111	Arhitektonska djelatnost
Računarski programi i igre	5821	Izdavanje kompjuterskih igara
	6201	Kompjutersko programiranje
Elektronski mediji	6010	Emitovanje radio-programa
	6020	Proizvodnja i emitovanje televizijskog programa
	6312	Uslužne internet stranice (web portal)
Izdavaštvo	5811	Izdavanje knjiga
	5813	Izdavanje novina
	5814	Izdavanje časopisa i periodičnih izdanja
	5819	Ostala izdavačka djelatnost
	6391	Djelatnosti novinskih agencija
	7430	Prevođenje i usluge tumača
	4761	Trgovina na malo knjigama u specijalizovanim prodavnicama
Oglašavanje i tržišne komunikacije	7021	Djelatnost komunikacija i odnosa s javnošću
	7311	Djelatnost reklamnih agencija
	7312	Medijsko predstavljanje
Umjetnički i tradicionalni zanati	1512	Proizvodnja putnih i ručnih torbi i slično, saračkih proizvoda i kaiševa
	1629	Proizvodnja ostalih proizvoda od drveta, plute, slame i pruća
	2341	Proizvodnja keramičkih predmeta za domaćinstvo i ukrasnih predmeta
	2349	Proizvodnja ostalih keramičkih proizvoda
	3212	Proizvodnja nakita i srodnih predmeta
	3213	Proizvodnja imitacije nakita i srodnih proizvoda

¹² izrazi koji se koriste u ovom tekstu za zanimanja u muškom rodu podrazumijevaju iste izraze u ženskom rodu

Identifikovanje broja poslovnih subjekata koja obavljaju zanatske djelatnosti na osnovu Registra zanatlija i prepoznatih zanata koji pripadaju umjetničkim i tradicionalnim zanatima nije bilo moguće zbog toga što nije bio ažuriran registar do čega je došlo uslijed organizacionih promjena JU Zanatske komore¹³. Na osnovu konsultacija sa predstavnicima JU Zanatska komora, u narednom periodu očekuje se uspostavljanje rada u punom kapacitetu i ažuriranje registra, što će omogućiti mapiranje i procjenu broja poslovnih subjekata koje obavljaju zanatsku djelatnost.

Pored definisanja sektora i djelatnosti KKI, procesom mapiranja su identifikovana kulturna i kreativna zanimanja na osnovu Standardne klasifikacije zanimanja¹⁴ koja se koristi za praćenje kretanja na tržištu rada. Prilikom definisanja, korišćeni su podaci na najnižem nivou tj. grupama (označeni četvorocifrenim brojem). Mapiranjem je prepoznato 57 grupa prema NKZ 2011 koje pripadaju kulturnim i kreativnim zanimanjima, koje su u nastavku prikazane po sektorima KKI.

Tabela 2: Kulturna i kreativna zanimanja - sektori i zanimanja

SEKTORI	NKZ 2011	Naziv zanimanja
Muzeji, galerije i biblioteke	2621	Arhivisti, kustosi i konzervatori – restauratori
	2622	Stručnjaci u bibliotekarstvu, dokumentalisti i srodni stručnjaci
	3433	Galerijski, bibliotečki, muzejski, arhivski saradnici i saradnici drugih ustanova zaštite kulturnih nasleđa
	4411	Službenici u bibliotekama
Muzika, vizuelna i izvođačka umjetnost	2355	Ostali nastavnici umjetnosti (van redovnog školovanja)
	2651	Likovni umjetnici (slikari i vajari)
	2655	Glumci
	2653	Plesači i koreografi
	2659	Umjetnici - stvaraoci i izvođači koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu
	3435	Scenski saradnici, muzičari, igrači i srodni scenski saradnici
	2354	Ostali nastavnici muzike (van redovnog školovanja)
	2652	Muzičari - instrumentalisti, pjevači i kompozitori
Dizajn	2163	Dizajneri proizvoda i odjeće i kreatori
	2166	Grafički i multimedijски dizajneri
	3432	Dizajneri enterijera i dekorateri
Film	2654	Filmski, pozorišni i srodni režiseri i producenti
	2659	Umjetnici - stvaraoci i izvođači koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu
Fotografija	3431	Fotografi
Arhitektura	2161	Arhitekta
	2162	Arhitekta za uređenje prostora
	2164	Urbanistički i saobraćajni planeri
	3112	Stručni saradnici i tehničari u građevinarstvu
Računarski programi, igre i novi mediji	2511	Sistem analitičari
	2512	Stručnjaci za razvoj softvera
	2513	Stručnjaci za razvoj web-a i multimedijalnih sadržaja
	2514	Programeri aplikacija
	2519	Stručnjaci za razvoj softvera i aplikacija i analitičari koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu
Elektronski mediji – (tv, video, radio)	2656	Spikeri na radiju, televiziji i ostalim medijima
	2657	Snimatelji i operateri audio-vizuelne opreme
	2642	Novinari
	3521	Stručni saradnici i tehničari emitovanja i audio-vizuelne tehnike

¹³ Posljednja provjera 5. septembar. 2019

¹⁴ Standardna klasifikacija zanimanja ("Službeni list CG", br. 10/2011 od 11.2.2011. godine)

SEKTORI	NKZ 2011	Naziv zanimanja
	3522	Stručni saradnici i tehničari za telekomunikacionu tehniku
Izdavaštvo	2641	Književnici i srodni pisci
	2642	Novinari
	2643	Prevodioci, tumači i ostali lingvisti
Oglašavanje i tržišne komunikacije	1221	Rukovodioci/direktori prodaje i marketinga
	1222	Rukovodioci/direktori za odnose sa javnošću
	2431	Stručnjaci za marketing
	2432	Stručnjaci za odnose s javnošću
Zanati (umjetnički i tradicionalni)	7221	Kovači, ručni kovači i preseri metala
	7318	Izrađivači i obrađivači tekstila, kože i sličnih materijala ručnim alatom
	7314	Grnčari i srodna zanimanja
	7312	Izrađivači i štimeri muzičkih instrumenata
	7313	Zlatari i juveliri i izrađivači nakita
	7315	Izrađivači i obrađivači stakla
	7316	Firmopisci, dekorateri i graveri
	7317	Obrađivači drveta i drugih prirodnih materijala ručnim alatom
	7319	Umjetničke zanatlije ručnim alatom koje nijesu klasifikovane na drugom mjestu
	7521	Zanimanja primarne obrade drveta
	7522	Stolari i srodna zanimanja
	7531	Krojači, krznari i šeširdžije
	7532	Modelari odjeće i srodna zanimanja
	7533	Šivači, vezilje i srodna zanimanja
	7536	Obučari, kožni galanteristi i srodna zanimanja
	8152	Rukovaoci mašinama za tkanje i pletenje
	8153	Rukovaoci mašinama za šivenje u industriji
	8155	Rukovaoci mašinama za pripremu i obradu krzna i kože
	8156	Rukovaoci mašinama za izradu obuće
	8159	Rukovaoci mašinama za proizvodnju tekstila, obradu kože i krzna i srodna druga zanimanja koja nijesu klasifikovana na drugom mjestu

Ažuriranje liste kulturnih i kreativnih zanimanja i djelatnosti treba raditi u kontinuitetu u skladu sa promjenama klasifikacija, jer u prvi mah nije bilo moguće obuhvatiti sve. U tom smislu očekuje se doprinos institucija i pojedinaca iz domena kulturnih i kreativnih industrija.

Prilikom procesa mapiranja i procjene osnovih indikatora, određene okolnosti su uticale na preciznost podataka prije svega zbog registracije djelatnosti privrednih subjekata. Uvidom u Centralni registar privrednih subjekata¹⁵ primijećena su preduzeća registrovana sa osnovnom djelatnosti koja im zapravo nije primarna već su aktivna u nekoj drugoj djelatnosti. Takođe, jedan od ograničavajućih faktora predstavlja i činjenica da dio privrednih subjekata nije izmijenio registracione podatke u pogledu djelatnosti prilikom promjene zvanične KD 1998 u KD 2010. Ograničenje prilikom procjene predstavlja i preduzeća koja obavljaju više različitih djelatnosti, ali su registrovani pod jednom što svakako utiče na procjenu doprinosa pojedinih sektora. Ova ograničenja mogu se prevazići povremenim sprovođenjem specijalizovanih, metodološki dobro osmišljenih istraživanja na uzorku, gdje se ekstrapolacijom dobijenih rezultata mogli okarakterisati sektori pojedinačno, ali i KKI u cjelini.

¹⁵ <http://www.pretraga.crps.me/> (Pristupljeno 21.05.2018.)

Iskustva u procesu mapiranja ukazuju na određene institucionalne nedostatke u pogledu dostupnosti i preciznosti podataka, koje treba prevazići jačanjem kapaciteta prije svega JU Zanatske komore, kao i unapređenjem statistike na nižim nivoima kad je u pitanju Uprava za statistiku Crne Gore. Istraživanjem se došlo do saznanja da postoji veliki broj lica koja se bave djelatnostima u okviru sektora KKI, ali koja zvanično nijesu registrovana, posebno u oblasti umjetničkih i tradicionalnih zanata. Ovi vidovi djelatnosti za određeni dio lica predstavljaju dodatni posao.

Treba napomenuti da mapiranjem nijesu obuhvaćene nevladine organizacije iz oblasti kulture, iako njihov doprinos utiče direktno na zapošljavanje ili pak na promociju kulture i kulturnih sadržaja koje imaju širi uticaj kao npr. razvoj kulturnog turizma.

4 POKAZATELJI DOPRINOSA KULTURNIHI KREATIVNIH INDUSTRIJA

4.1 Bruto dodata vrijednost

Za procjenu bruto dodate vrijednosti korišćeni su podaci Poreske uprave o bilansima uspjeha i stanja za privredne subjekte koji pripadaju djelatnostima KKI. Prilikom proračuna, korišćen je prihodni pristup, gdje BDV predstavlja zbir bruto zarada zaposlenih i rezultata iz redovnog poslovanja prije oporezivanja. Prihodni pristup podrazumijeva da se trošenje fiksnog kapitala transformiše u novostvorenu vrijednost. Obračun BDV kulturnih i kreativnih industrija obuhvatio je 10 sektora i 33 djelatnosti koje pripadaju KKI. Sektor umjetnički i tradicionalni zanati nije uključen u obračun BDV zato što u okviru prepoznatih djelatnosti nije bilo moguće razvrstati preduzeća koja zadovoljavaju uslove propisane Zakonom o zanatstvu.

Prema proračunu, bruto dodata vrijednost KKI industrija u 2017. godini je iznosila 53 miliona EUR, što predstavlja 1,5% bruto dodate vrijednosti na nivou Crne Gore¹⁶. Uporedni podaci pokazuju da sa rastom ekonomije raste i BDV u KKI, ali da relativno učešće KKI ostaje isto.

Tabela 3: Bruto dodata vrijednost KKI

	2014	2015	2016	2017
BDV KKI	38.239.222	48.494.291	48.932.698	53.590.085
BDV CG	2.799.455.000	3.022.004.000	3.270.989.000	3.518.560.000
Učešće BDV KKI u BDV CG (%)	1,4	1,6	1,5	1,5

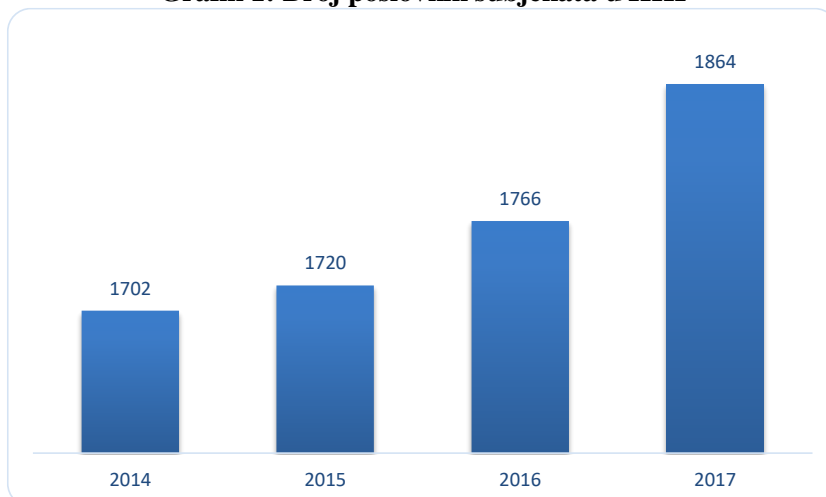
Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave, CBCG, MONSTAT-a i kalkulacije IPER-a

4.2 Poslovni subjekti

Podaci o poslovnim subjektima dobijeni su na osnovu podataka Poreske uprave prema djelatnostima po klasifikaciji djelatnosti KD 2010. Podaci o poslovnim subjektima obuhvataju pravna lica i preduzetnike. Prema prikupljenim podacima ukupan broj poslovnih subjekata u KKI u 2017. godini je iznosio 1.864 što predstavlja 3,5% od ukupnog broja registrovanih na nivou Crne Gore. Podaci ukazuju na konstantan rast broja subjekata u periodu 2014-2017, prije svega pravnih lica. Međutim i pored rasta, posebno u 2017. godini, nije došlo do povećanja učešća poslovnih subjekata KKI u odnosu na ukupan broj poslovnih subjekata u Crnoj Gori.

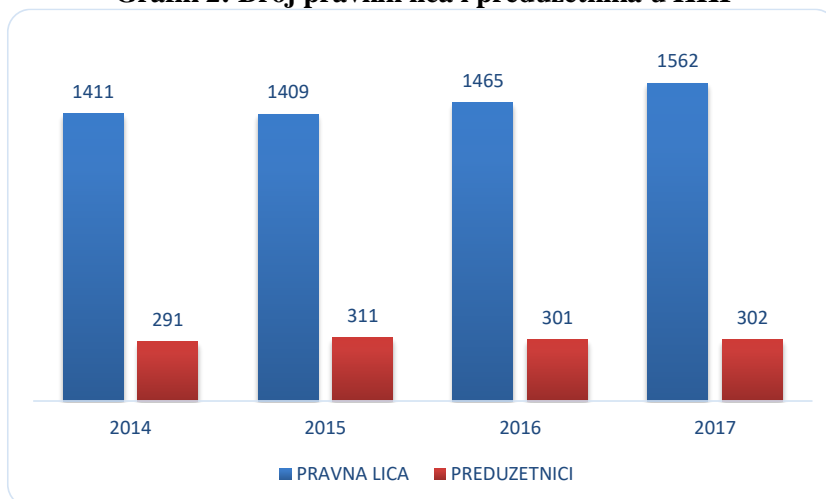
¹⁶ Uobičajeno je da se pojedine stavke koje čine BDV upoređuju sa BDP-om i to daje pravi doprinos pojedine industrije, jer nije moguće ili je komplikovano podijeliti stavku porezi minus subvencije na pojedine proizvodne sektore da bi to upoređivali s BDP-om. Npr. Ministarstvo finansija koristi upoređenje sa BDV kada komentariše proizvodni pristup u Programu ekonomskih reformi (PER), u dijalogu sa EC (European Commission).

Grafik 1: Broj poslovnih subjekata u KKI

Izvor: Proračun na osnovu podatka Poreske uprave

Grafik 2: Broj pravnih lica i preduzetnika u KKI

Izvor: Proračun na osnovu podatka Poreske uprave

Privredni subjekti KKI u Crnoj Gori najbrojniji su u sektorima: oglašavanja i komunikacije; izdavaštva; računarskih programa i igre i sektoru muzike, vizuelne i izvođačke umjetnosti. Posmatrajući po obliku organizovanja, uočava se da je koncentracija preduzeća najveća u oblastima u kojima se ostvaruju najveći prihodi i veća potreba za angažovanjem radne snage, nasuprot preduzetnicima koji se javljaju najčešće u djelatnostima u kojima se zahtijeva kreativnost i samostalnost u radu. Pravna lica kao oblik organizovanja javljaju se najčešće u sektorima: oglašavanje i tržišne komunikacije, izdavaštvo i računarski programi i igre, dok su preduzetnici najzastupljeniji u sektorima: muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti; umjetnički i tradicionalni zanati i fotografije.

Rast broja privrednih subjekata u periodu 2014-2017 nije značajnije uticao na promjenu u samoj strukturi privrednih subjekata u KKI.

Tabela 4: Broj poslovnih subjekata u KKI po sektorima

	2014	2015	2016	2017	Učešće 2017
Muzeji, biblioteke i baština	46	46	47	48	2,6%
Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti	191	213	213	221	11,9%
Dizajn	60	74	86	104	5,6%
Film	120	144	139	150	8,0%
Fotografija	84	96	94	104	5,6%
Arhitektura	111	121	125	137	7,3%
Računarski programi i igre	202	230	247	252	13,5%
Elektronski mediji	107	114	114	125	6,7%
Izdavaštvo	234	228	227	236	12,7%
Oglašavanje i tržišne komunikacije (Integrirane marketinške komunikacije)	361	273	293	306	16,4%
Umjetnički i tradicionalni zanati*	186	181	181	181	9,7%
KKI	1702	1720	1766	1864	100,0%
% KKI	3,6%	3,4%	3,4%	3,5%	-
Poslovni subjekti Crna Gora	47727	50088	51799	53900	-

Izvor: Proračun na osnovu podatka Poreske uprave

4.3 Zaposlenost

Procjena broja zaposlenih je obuhvatila procjenu broja zaposlenih na poslovima kulturnih i kreativnih zanimanja i procjenu zaposlenih u oblasti kulturnih i kreativnih industrija koristeći različite izvore podatka i način proračuna.

Procjena zaposlenih na poslovima kulturnih i kreativnih zanimanja je bazirana na podacima Ankete o radnoj snazi, koju sprovodi Uprava za statistiku, za 2017. godinu koja ujedno predstavlja i jedini raspoloživi izvor za ovu procjenu. Na osnovu prethodno definisane liste zanimanja prema grupama zanimanja po NKZ 2011, procijenjen je broj zaposlenih koji je u 2017. godini iznosio 10,2 hiljade što predstavlja 4,4% ukupog broja zaposlenih na nivou Crne Gore.

Tabela 5: Broj zaposlenih koji se bave kulturnim i kreativnim zanimanjima i učešće u ukupnom broju zaposlenih

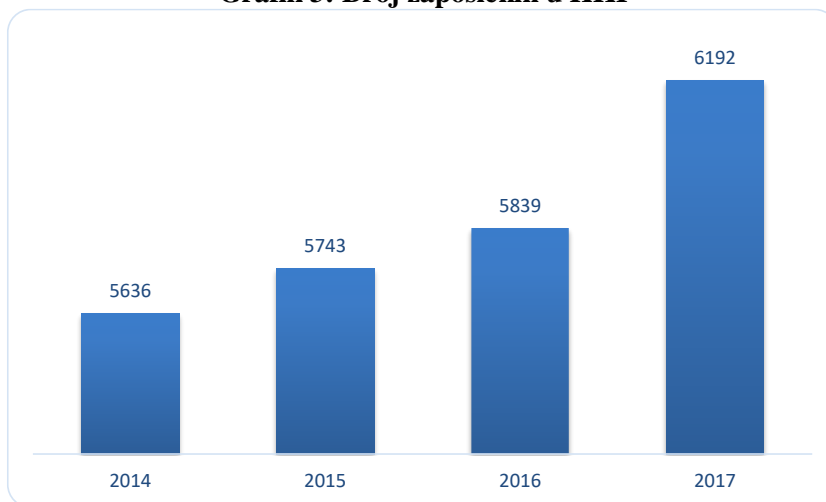
	Zaposleni (u hilj.)	Učešće
Kulturna i kreativna zanimanja	10,2	4,4%
Ostala zanimanja	219,1	95,6%
Ukupni broj zaposlenih	229,3	100,0%

Izvor: Proračun na osnovu ARS 2017 - Monstat

Na osnovu upitnika Ankete o radnoj snazi inicirana je provjera podataka o socio-ekonomskim karakteristikama zaposlenih u kulturnim i kreativnim zanimanjima (kao što su: pol, starost, obrazovanje, status zaposlenja i vrsta trajanja ugovora). Nakon provjere ustanovljeno je da je procjene podataka moguće dobiti samo za broj i učešće kulturnih i kreativnih zanimanja u ukupnom broju zaposlenih. Procjena strukture kulturnih i kreativnih zanimanja nije bila moguća, zato što postojeći uzorak ne obezbjeđuje pouzdanu osnovu za procjenu broja, odnosno strukture po osnovnim socio-ekonomskim obilježljima zaposlenih u kulturnim i kreativnim zanimanjima.

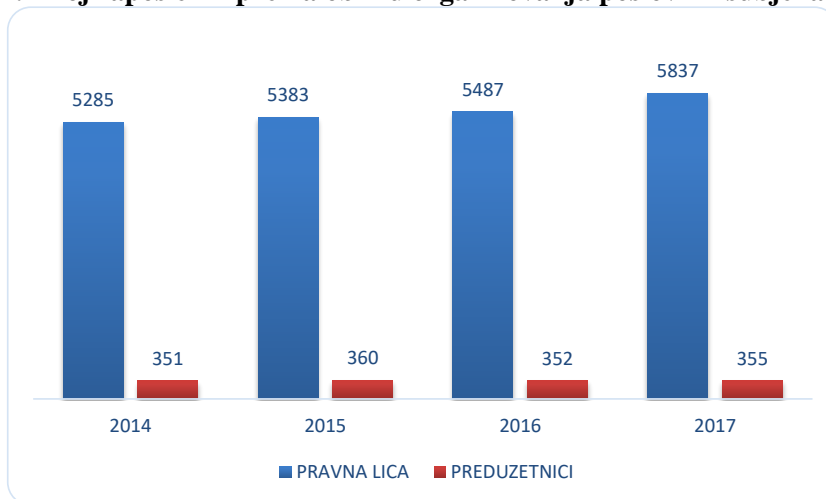
Procjena broja zaposlenih u KKI je bazirana na osnovu administrativnih podataka Poreske uprave kojim su obuhvaćeni svi zaposleni u registrovanim poslovnim subjektima (pravna lica i preduzetnici) u prepoznatim djelatnostima po KD 2010. Prema dobijenim podacima, ukupan broj zaposlenih 2017. godine u KKI je iznosio 6.192 lica što predstavlja 3,2% od ukupnog broja zaposlenih na nivou Crne Gore. Podaci ukazuju na konstantan rast broja zaposlenih, pri čemu zaposleni u pravnim licima čine preko 94% ukupnog broja zaposlenih u KKI.

Grafik 3: Broj zaposlenih u KKI

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Grafik 4: Broj zaposlenih prema obliku organizovanja poslovnih subjekata u KKI

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Najveći broj lica u KKI zaposleno je u sektorima: elektronskih medija; muzike, vizuelne i izvođačke umjetnosti; izdavaštva i muzeji, biblioteke i baština. Treba imati u vidu da u okviru zanata nijesu obuhvaćeni svi zbog ograničenja koja su već napomenuta u metodološkom dijelu, te da postoji mogućnost da se u okviru prepoznatih djelatnosti nalaze i preduzeća koja ne zadovoljavaju uslove propisane Zakonom o zanatstvu.

Tabela 6: Broj zaposlenih u KKI po sektorima

	2014	2015	2016	2017	Učešće 2017
Muzeji, biblioteke i baština	774	780	781	860	13,9%
Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti	879	889	924	920	14,9%
Dizajn	77	98	113	141	2,3%
Film	215	227	237	270	4,4%
Fotografija	147	152	146	164	2,6%
Arhitektura	301	335	350	374	6,0%
Računarski programi i igre	419	488	529	621	10,0%
Elektronski mediji	1383	1334	1327	1342	21,7%
Izdavaštvo	712	752	733	763	12,3%
Oglašavanje i tržišne komunikacije (Integrirane marketinške komunikacije)	406	369	384	421	6,8%
Umjetnički i tradicionalni zanati*	323	319	315	316	5,1%
Zaposleni u KKI	5636	5743	5839	6192	100,0%
% zaposlenih u KKI	3,2%	3,2%	3,2%	3,2%	-
Zaposleni Crna Gora	176892	178785	184441	194601	-

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Pored pomenutog, u skladu sa Zakonom o kulturi¹⁷, poslove u oblasti kulture mogu obavljati fizička lica, radi ostvarivanja prihoda bez zasnivanja odnosa, u skladu sa odredbama pomenutog zakona kao samostalni umjetnici i stručnjaci u kulturi, koji su upisani u Registar samostalnih umjetnika i samostalnih stručnjaka u kulturi. U 2017. godini ukupno je bilo evidentirano 106 samostalnih umjetnika iz oblasti muzike, likovne umjetnosti, književnosti, vajarstva i sl.

Tabela 7: Samostalni umjetnici i stručnjaci u kulturi

	2014	2015	2016	2017
Samostalni umjetnici i stručnjaci	85	95	99	106

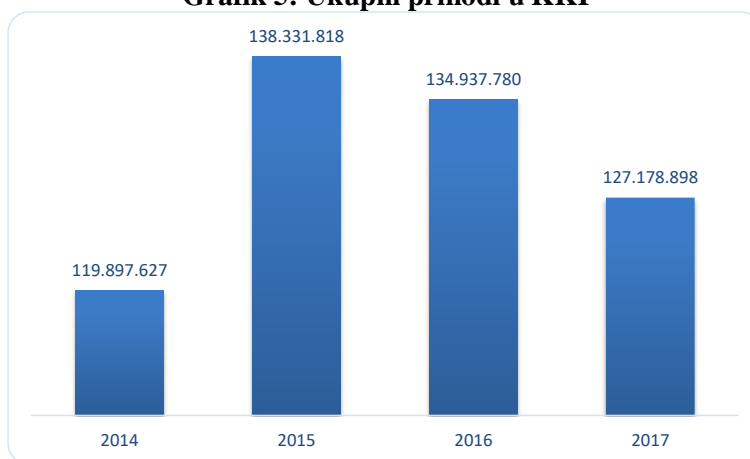
Izvor: Ministarstvo kulture

¹⁷ Zakon o kulturi ("Službeni list Crne Gore", br. 049/08, 016/11, 040/11 i 038/12 od 19.07.2012)

4.4 Prihodi

Prihodi poslovnih subjekata su proračunati na osnovu podataka Poreske uprave kao kumulativni zbir ukupno ostvarenih prihoda pravnih lica i preduzetnika koji imaju obavezu dostavljanja izvještaja. Obračunom ukupnih prihoda nijesu obuhvaćeni poslovni subjekti koji se paušalno oporezuju pa podaci u najvećoj mjeri odražavaju prihode pravnih lica. Podaci o prihodima za preduzetnike su samo djelimično dostupni i to za sektore fotografije, zanata (umjetnički i tradicionalni), izdavaštva i računarski programi i igre. Ukupni ostvareni prihodi KKI u 2017. godini iznose 127,2 miliona eura i čine svega 1,4% prihoda poslovnih subjekata na nivou Crne Gore. Nakon inicijalnog rasta ostvarenog u 2015. godini ukupni prihodi KKI bilježe značajan pad.

Grafik 5: Ukupni prihodi u KKI

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Sektori KKI u kojima se ostvaruju najveći prihodi su: izdavaštvo, oglašavanje i tržišne komunikacije, elektronski mediji i računarski programi i igre.

Tabela 8: Ukupni prihodi u KKI po sektorima

	2014	2015	2016	2017	Učešće 2017
Muzeji, biblioteke i baština	1.715.574	2.318.805	3.259.220	3.620.182	2,8%
Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti	4.028.294	5.858.139	7.610.602	9.177.943	7,2%
Dizajn	1.757.279	1.988.556	2.134.985	1.904.452	1,5%
Film	2.718.099	4.854.154	5.679.583	4.982.985	3,9%
Fotografija	563.670	593.769	833.664	939.269	0,7%
Arhitektura	8.337.436	10.121.163	9.446.795	12.314.226	9,7%
Računarski programi i igre	15.591.261	16.492.426	20.023.387	20.490.359	16,1%
Elektronski mediji	21.651.853	24.734.392	24.028.074	23.161.509	18,2%
Izdavaštvo	16.803.646	19.964.078	22.436.469	20.247.941	15,9%
Oglašavanje i tržišne komunikacije (Integrirane marketinške komunikacije)	42.895.362	45.363.486	33.576.299	24.043.404	18,9%
Umjetnički i tradicionalni zanati*	3.835.153	6.042.850	5.908.702	6.296.628	5,0%
Prihodi KKI	119.897.627	138.331.818	134.937.780	127.178.898	100,0%
% prihoda KKI	1,7%	1,9%	1,7%	1,4%	-
Ukupni prihodi Crna Gora	6.984.430.979	7.346.487.501	7.996.080.081	9.109.395.988	-

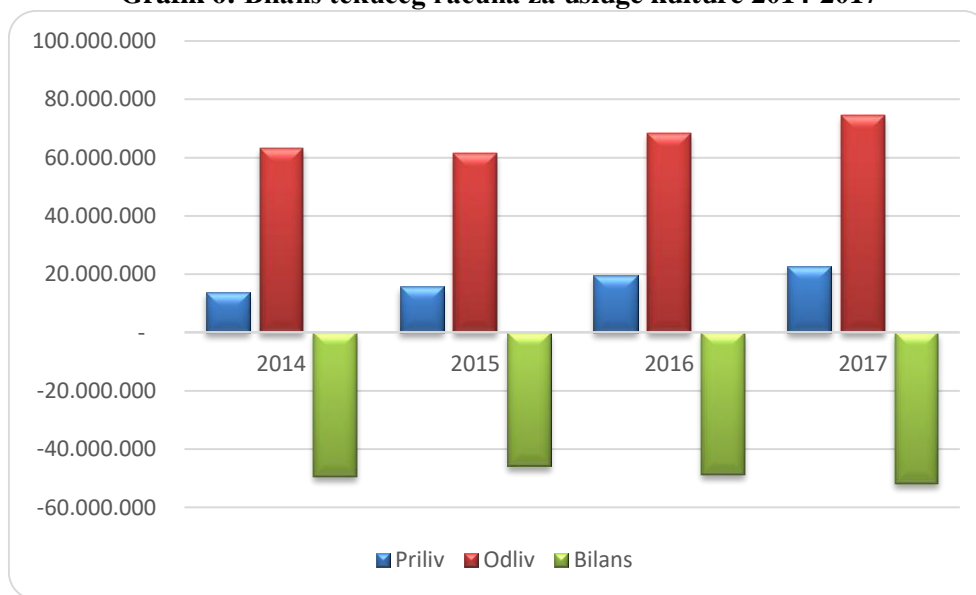
Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.5 Platni bilans usluga kulture (uvoz i izvoz)

Podaci o spoljnoj trgovini usluga kulture oslanjaju se na metodološka rješenja *UNESCO okvira za statistiku kulture*¹⁸. Uvažavajući specifičnosti i obuhvat KKI u Crnoj Gori prepoznate su: usluge, oprema i prateći materijal za oblast kulture. Na osnovu platnog prometa sa inostranstvom (ITRS) - CBCG dat je prikaz priliva i odliva pozicija bilansa tekućeg računa povezanih sa kulturnim i kreativnim industrijama.

Teukući račun platnog bilansa usluga kulture pokazuje kontinuirani deficit u periodu 2014-2017 sa trendom rasta priliva i odliva, pokazujući rastući potencijal oblasti u oblasti kulturnih i kreativnih usluga.

Grafik 6: Bilans tekućeg računa za usluge kulture 2014-2017

Izvor: Platni promet sa inostranstvom (ITRS) - CBCG

Prilivi na računu usluga KKI su činili 1,3% ukupnog izvoza usluga u 2014, da bi u 2017. godini njihovo učešće poraslo na 1,7%. Rashodi po osnovu usluga KKI su činili 18,6% ukupnog odliva na računu usluga u 2014, ali je njihovo učešće opalo na 14,1% u 2017. godini.

Ukupni prilivi u 2017. godini su iznosili 22,8 miliona EUR, pri čemu najveće učešće imaju računarske usluge i arhitektonske usluge. Pored navedenih, značajnije usluge u izvozu predstavljaju audiovizuelne usluge i usluge povezane s kulturnim nasljeđem.

¹⁸ Vidi: *The 2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics (FCS)*, Institute for Statistics of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UIS), Montreal, 2010, 38-39.

Tabela 9: Bilans tekućeg računa za usluge kulture

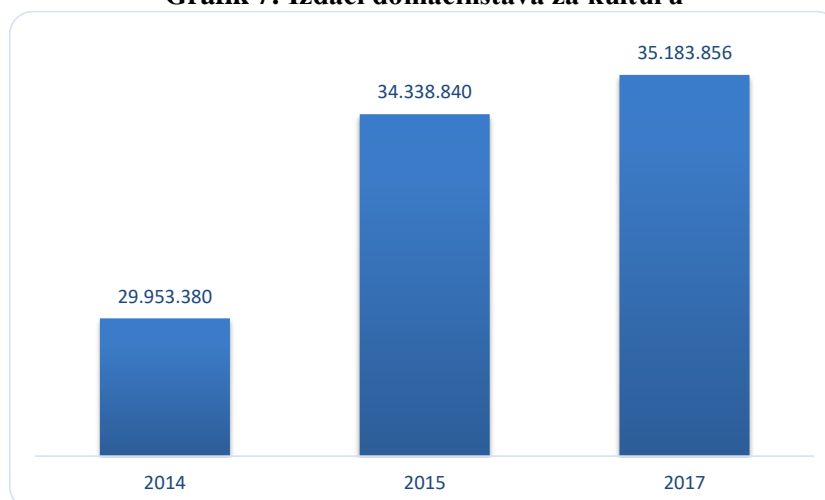
	2014	2015	2016	2017
PRILIV				
Licence	848.999,72	685.926,74	498.855,07	450.869,83
Usluge novinskih agencija	51.442,86	32.750,62	30.831,70	20.593,58
Ostale informacione usluge	-	-	1.683,23	4.368,88
Usluge istraživanja tržišta i ispitivanja javnog mnjenja	-	-	117.684,79	205.687,22
Arhitektonske usluge	6.232.426,53	4.794.884,96	5.898.605,25	7.353.838,64
Audiovizuelne usluge	1.628.229,47	1.625.606,76	2.045.387,27	1.572.077,70
Usluge povezane s kulturnim nasljedem	296.344,82	353.964,58	212.930,57	1.429.337,50
Računarske usluge	4.808.547,53	8.164.473,55	10.818.773,74	11.833.611,31
UKUPNO PRILIV	13.865.990,93	15.657.607,21	19.624.751,62	22.870.384,66
ODLIV				
Licence	3.852.889,28	2.836.555,20	5.009.865,29	4.138.105,25
Usluge novinskih agencija	1.089.770,44	556.633,54	240.002,65	83.909,40
Ostale informacione usluge	-	-	145.043,04	190.334,42
Usluge istraživanja tržišta i ispitivanja javnog mnjenja	-	-	286.881,35	668.983,96
Arhitektonske usluge	20.246.613,43	17.047.407,73	17.753.181,11	16.326.005,08
Audiovizuelne usluge	11.155.094,06	12.227.966,91	14.681.683,46	13.741.348,80
Usluge povezane s kulturnim nasljedem	2.371.221,87	1.989.920,95	2.547.314,72	3.396.064,71
Računarske usluge	24.587.366,06	26.800.347,48	27.739.804,04	36.027.329,10
UKUPNO ODLIV	63.302.955,14	61.458.831,81	68.403.775,66	74.572.080,72

Izvor: Platni promet sa inostranstvom (ITRS) - CBCG

4.6 Potrošnja domaćinstava

Izdaci domaćinstava na kulturu i povezane djelatnosti su procijenjeni na osnovu podataka Ankete o potrošnji domaćinstava koju sprovodi Uprava za statistiku Crne Gore prema grupama proizvoda po COICOP klasifikaciji¹⁹. Istraživanja o potrošnji domaćinstava su sprovedena na godišnjem nivou do 2015. godine, nakon čega je promijenjena periodika istraživanja, tako da će podaci u narednom periodu biti dostupni na svake tri godine. Izdaci za kulturu (identifikovani proizvodi i usluge povezane sa kulturom) u 2017. godini su iznosili 35,1 milion što je predstavlja 2,3% ukupnih izdataka za kulturu. Rast potrošnje domaćinstava je pratio rast izdataka za kulturu, pokazujući da sa rastom standarda rastu i izdvajanja za kulturu.

¹⁹ Vidi: Metodološko upustvo: Anketa o potrošnji domaćinstava, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, 2016

Grafik 7: Izdaci domaćinstava za kulturu

Izvor: Proračun na osnovu podataka Ankete o potrošnji domaćinstava - Monstat

U 2017. godini najveća izdvajanja domaćinstava za oblast kulture odnosila su se na četiri grupe proizvoda: knjige, usluge u kulturi, novine i časopise, kao i opremu za prijem, snimanje i reprodukciju zvuka i slike. U periodu 2014-2017, zabilježene su značajne promjene u pogledu strukture potrošnje prema grupama proizvoda/usluga.

Tabela 10: Izdaci domaćinstava za kulturu prema grupama proizvoda na godišnjem nivou

	2014	2015	2017
Oprema za prijem, snimanje i reprodukciju zvuka i slike	1.626.648	2.602.476	4.566.804
Fotografska i filmska oprema i optički instrumenti	479.388	179.796	107.112
Oprema za obradu podataka	1.149.912	609.204	544.380
Mediji za snimanje slike i zvuka	138.696	323.880	105.024
Opravka audio-video i fotografske opreme i opreme za obradu podataka	96.264	277.260	68.484
Muzički instrumenti i veća trajna dobra za rekreaciju na zatvorenom	0	85.884	28.620
Usluge u kulturi	2.923.788	8.610.732	9.620.112
Knjige	14.562.012	13.096.056	11.418.744
Novine i časopisi	8.669.064	8.424.708	8.480.472
Različiti štampani materijal	246.612	128.844	63.828
Održavanje i opravka većih trajnih dobara za rekreaciju i kulturu	60.996	0	180.276
Izdaci za kulturu	29.953.380	34.338.840	35.183.856
Učešće izdataka za kulturu u ličnoj potrošnji	2,2%	2,5%	2,3%
Lična potrošnja	1.388.198.820	1.360.665.792	1.535.336.664

Izvor: Proračun na osnovu podataka Ankete o potrošnji domaćinstava – Monstat

4.7 Izdaci za kulturne djelatnosti u budžetu

Za procjenu izdvajanja za kulturne djelatnosti u državnom budžetu korišćeni su podaci Ministarstva finansija o ostvarenju budžeta iz završnih računa prema funkcionalnoj klasifikaciji. Istovremeno je funkcionalna klasifikacija ukrštena sa ekonomskom da bi se izdvojile i pokazale određene specifičnosti. Kalkulacija se temelji na osnovu EUROSTAT-ove klasifikacije po kojoj se izdacima za kulturu smatraju dvije podkategorije u okviru kategorije 08-Rekreacija kultura i zabava i to:

- 08.2 - Kulturne djelatnosti
- 08.3 - Djelatnosti emitovanja i izdavaštva

Ukupna izdvajanja za kulturne djelatnosti iz budžeta u 2017. godini su iznosila 27,1 milona EUR ili 1,5% izdataka budžeta. Izdvajanja za kulturne djelatnosti su značajno povećana. Podaci pokazuju isti relativni nivo potrošnje za kulturu u izdacima budžeta kao i učešća BDV KKI. Značajan dio sredstava namjenjenih za kulturu ide na izdvajanja za Javni servis – RTCG.

Tabela 11: Izdvajanja za kulturne djelatnost u Budžetu Crne Gore

	2014	2015	2016	2017
Kulturne djelatnosti 082	9.750.412,08	10.243.536,25	11.627.836,02	13.363.956,56
Djelatnosti emitovanja i izdavaštva 083	2.240.602,83	15.042.599,25	13.899.640,11	13.797.285,22
- od čega ostali Transferi institucijama (RTCG i Koha Javore) 20		12.699.999,93	11.310.999,96	11.610.999,98
UKUPNO	11.991.014,91	25.286.135,50	25.527.476,13	27.161.241,78
Rashodi budžeta -završni račun	1.456.693.340,74	1.617.955.701,40	1.664.097.930,89	1.803.136.078,83
Učešće izdvajanja za kulturu u izdacima budžeta (%)	0,8	1,6	1,5	1,5

Izvor: Podaci Ministarstva finansija o završnim računima budžeta i podaci trezora

Podaci o učešću KKI u izdacima budžeta lokalne samouprave nijesu dostupni jer nije uspostavljeno izvještavanje po funkcionalnoj klasifikaciji. Prema informacijama iz Direktorata za lokalnu samoupravu u Ministarstvu finansija, planira se da će podaci po funkcionalnoj klasifikaciji za lokalnu samoupravu biti dostupni od 2020. godine.

²⁰ Podaci dobijeni ukrštanjem funkcionalne i ekonomske klasifikacije – 08.3 funkcionalne i 4319- Ostali transferi institucijama – ekonomska klasifikacija

4.8 Profili sektora

4.8.1 Muzeji, biblioteke i baština

U okviru sektora *Muzeji, biblioteke i baština* prepoznate su tri djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 9101 Djelatnosti biblioteka i arhiva
- 9102 Djelatnost muzeja
- 9103 Održavanje istorijskih lokacija, zgrada i sličnih turističkih spomenika

Prema prikupljenim podacima, ukupan broj poslovnih subjekata u sektoru *muzeji, biblioteke i baština* u 2017. godini je iznosio 48 što predstavlja 2,6% od ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI. Iako ovaj sektor obuhvata najmanje poslovnih subjekata, u 2017. godini je zapošljavao 860 lica ili 13,9% ukupnog broja zaposlenih u KKI. Podaci ukazuju na neznatan rast broja subjekata i zaposlenih u ovom sektoru. Najveći dio poslovnih subjekata pripada javnom sektoru. U 2017. godini, ukupno ostvareni prihodi ovog sektora na bazi podataka Poreske uprave su procijenjeni na 3,6 milona EUR. Ovaj sektor ima važnu društvenu i obrazovnu ulogu, dok se njegov potencijal ogleda u podršci razvoja kulturnog turizma.

Tabela 12: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzeji, biblioteke i baština 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	42	43	45	46
PREDUZETNICI	4	3	2	2
UKUPNO	46	46	47	48
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	770	777	779	858
PREDUZETNICI	4	3	2	2
UKUPNO	774	780	781	860
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	1.715.574	2.318.805	3.259.220	3.620.182

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

U strukturi registrovanih poslovnih subjekata najveće učešće u ovom sektoru čini djelatnost muzeja. Ujedno u okviru djelatnosti muzeja je bio zaposlen najveći broj lica, uz djelatnost biblioteka i arhiva. U posljednje četiri godine, primjetan je rast broja zaposlenih u svim djelatnostima ovog sektora.

Tabela 13: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzeji, biblioteke i baština po djelatnostima 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Djelatnosti biblioteka i arhiva	13	15	16	16
Djelatnost muzeja	26	24	24	25
Održavanje istorijskih lokacija, zgrada i sličnih turističkih spomenika	7	7	7	7
<i>Zaposleni</i>				
Djelatnosti biblioteka i arhiva	312	316	315	321
Djelatnost muzeja	387	395	398	464
Održavanje istorijskih lokacija, zgrada i sličnih turističkih spomenika	75	69	68	75

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.2 Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti

U okviru sektora *Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti* prepoznato je osam djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 9003 Umjetničko stvaralaštvo
- 9004 Rad umjetničkih ustanova
- 8552 Umjetničko obrazovanje
- 1820 Umnožavanje snimljenih zapisa
- 5920 Snimanje i izdavanje zvučnih zapisa i muzike
- 4763 Trgovina na malo muzičkim i video zapisima u specijalizovanim prodavnicama
- 9001 Izvođačka umjetnost
- 9002 Pomoćne djelatnosti u okviru izvođačke umjetnosti

Prema prikupljenim podacima u 2017. godini je bio registrovan 221 poslovni subjekat što predstavlja 11,9% od ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI. Posmatrano prema obliku organizovanja, za razliku od ostalih gdje je dominantno izražen jedan oblik organizovanja pravnih lica, u okviru ovog sektora je prisutan značajan broj preduzetnika tj. fizičkih lica koja obavljaju privrednu djelatnost. Ovaj sektor je 2017. godine je zapošljavao 920 lica ili 14,9% ukupnog broja zaposlenih u KKI. Posljednje četiri godine prisutan je blagi rast broja poslovnih subjekata i broja zaposlenih. Sektor muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti pokazuje značajan potencijal izražen kroz konstantan rast ukupnih prihoda, koji je u proteklom četvorogodišnjem periodu udvostručen, dostižući nivo od 9,1 milion EUR ili 7,2% ukupnih prihoda ostvarenih u KKI.

Tabela 14: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	112	123	121	128
PREDUZETNICI	79	90	92	93
UKUPNO	191	213	213	221
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	792	794	825	820
PREDUZETNICI	87	95	99	100
UKUPNO	879	889	924	920
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	4.028.294	5.858.139	7.610.602	9.177.943

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

U pogledu strukture poslovnih subjekata najznačajnije djelatnosti predstavljaju umjetničko stvaralaštvo, snimanje i izdavanje zvučnih zapisa i muzike i izvođačka umjetnost. Ove djelatnosti čine preko 73% poslovnih subjekata ovog sektora i ujedno ove djelatnosti zapošljavaju i najveći broj lica. Samo djelatnost umjetničkog stvaralaštva zapošljava preko 47% lica u ovom sektoru.

Tabela 15: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Umjetničko stvaralaštvo	64	77	80	83
Rad umjetničkih ustanova	8	8	8	9
Umjetničko obrazovanje	4	4	4	5
Umnožavanje snimljenih zapisa	17	18	17	16
Snimanje i izdavanje zvučnih zapisa i muzike	36	38	35	37
Trgovina na malo muzičkim i video zapisima u specijalizovanim prodavnicama	19	18	18	17
Izvođačka umjetnost	34	37	38	42
Pomoćne djelatnosti u okviru izvođačke umjetnosti	9	13	13	12
<i>Zaposleni</i>				
Umjetničko stvaralaštvo	425	430	449	438
Rad umjetničkih ustanova	164	170	175	174
Umjetničko obrazovanje	74	73	74	79
Umnožavanje snimljenih zapisa	17	14	18	16
Snimanje i izdavanje zvučnih zapisa i muzike	81	77	74	76
Trgovina na malo muzičkim i video zapisima u specijalizovanim prodavnicama	18	17	17	16
Izvođačka umjetnost	88	88	94	100
Pomoćne djelatnosti u okviru izvođačke umjetnosti	12	20	23	21

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.3 Dizajn

Sektor *Dizajn* je prepoznat kroz djelatnost 7410 Specijalizovane dizajnerske djelatnosti u skladu sa KD 2010.

Sektor dizajna obuhvata nekoliko disciplina kao što su: produkt dizajn, grafički dizajn, modni dizajn i sl. U ovom sektoru je u 2017. godini bilo registrovano 104 poslovna subjekta ili 5,6% od ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI, od čega je najveći broj registrovan u obliku pravnih lica. U posljednje četiri godine je pistutan porast interesovanja za ovaj oblik kreativne industrije, na šta ukazuje rast broja poslovnih subjekata u ovom sektoru od čak 73%. Uporedo sa rastom broja poslovnih subjekata zabilježen je i rast broja zaposlenih. Prema prikupljenim podacima od strane Poreske uprave, u sektoru dizajna 2017. godine je bilo zaposleno 141 lice ili 5,6% zaposlenih. Sama priroda dizajna koja je mulidisciplinarna pruža mogućnost drugim srodnim zanimanjima i profilima da se bave dizajnerskim aktivnostima. Ukupno ostvareni prihodi u ovom sektoru u 2017. godini su procijenjeni na 1,9 miliona EUR. Nakon značajnog rasta zabilježenog u periodu 2014-2016 godine, u 2017. godini ukupni prihodi ovog sektora bilježe pad.

Tabela 16: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru dizajn 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	41	55	68	86
PREDUZETNICI	19	19	18	18
UKUPNO	60	74	86	104
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	58	79	95	123
PREDUZETNICI	19	19	18	18
UKUPNO	77	98	113	141
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	1.757.279	1.988.556	2.134.985	1.904.452

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.4 Film

U okviru sektora *Film* prepoznato je pet djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 5911 Proizvodnja filmova, video-zapisa i televizijskog programa
- 5912 Djelatnosti koje slijede nakon proizvodnje filmova, video-filmova i televizijskog programa
- 5913 Distribucija filmova, video-filmova i televizijskog programa
- 5914 Djelatnost prikazivanja filmova
- 7722 Iznajmljivanje video-kaseta i kompakt-diskova

Prema prikupljenim podacima u 2017. godini je bilo registrovano 150 poslovnih subjekata iz sektora filma što predstavlja 8% ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI, dok je u istom periodu ovaj sektor je zapošljavao 270 lica ili 4,4% zaposlenih u KKI. U periodu 2014-2017. godine prisutan je konstantan rast broja poslovnih subjekata i zaposlenih, najviše zahvaljujući kretanjima u dijelu proizvodnje filmova, video-zapisa i televizijskog programa. U 2017. godini, ukupno ostvareni prihodi ovog sektora na bazi podataka Poreske uprave su procijenjeni na 4,9 milona EUR ili 3,9% ukupnih prihoda ostvarenih u oblasti KKI.

Tabela 17: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru film 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	102	125	120	130
PREDUZETNICI	18	19	19	20
UKUPNO	120	144	139	150
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	197	208	218	250
PREDUZETNICI	18	19	19	20
UKUPNO	215	227	237	270
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	2.718.099	4.854.154	5.679.583	4.982.985

Najveći broj poslovnih subjekata je prisutan u djelatnosti proizvodnja filmova, video-zapisa i televizijskog programa. Ova djelatnosti je ujedno i zabilježila najveći rast u periodu 2014-2017. Kada je u pitanju zaposlenost, najveći broj zaposlenih lica je zabilježen u djelatnosti prikazivanja filmova uz djelatnost koja se odnosi na proizvodnju filmova, video-zapisa i televizijskog programa.

Tabela 18: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru film 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Proizvodnja filmova, video-zapisa i televizijskog programa	65	80	85	97
Djelatnosti koje slijede nakon proizvodnje filmova, video-filmova i televizijskog programa	14	14	13	11
Distribucija filmova, video-filmova i televizijskog programa	27	27	25	25
Djelatnost prikazivanja filmova	10	20	14	15
Iznajmljivanje video-kaseta i kompaktdiskova	4	3	2	2
<i>Zaposleni</i>				
Proizvodnja filmova, video-zapisa i televizijskog programa	68	74	88	104
Djelatnosti koje slede nakon proizvodnje filmova, video-filmova i televizijskog programa	12	12	10	10
Distribucija filmova, video-filmova i televizijskog programa	25	25	23	24
Djelatnost prikazivanja filmova	102	114	113	129
Iznajmljivanje video-kaseta i kompaktdiskova	8	2	3	3

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.5 Fotografija

Sektor *Fotografija* je prepoznat kroz djelatnost 7420 Fotografske djelatnosti u skladu sa KD 2010.

Sektor fotografije bilježi konstantan rast kako broja poslovnih subjekata, tako i broja zaposlenih. U ovom sektoru su u 2017. godini bila registrovana 104 poslovna subjekta ili 5,6% od ukupnog broja registrovanih poslovnih subjekata u KKI. Karakteristično za ovaj sektor je da je gotovo istovjetan broj poslovnih subjekata registrovan u obliku pravnih lica i preduzetnika. Rast broja zaposlenih uslovljen je i rastom broja poslovnih subjekata. Djelatnost fotografije obično zapošljava par lica, a nerijetko svega jednog zaposlenog. U toku procesa mapiranja primijećeno je da djelatnost fotografije često predstavlja djelatnost koja se vezuje sa uslugama dizajna. Prema podacima Poreske uprave, u sektoru fotografije u 2017. godini je bilo zaposleno 164 lica ili 2,6% zaposlenih. Ukupno ostvareni prihodi u ovom sektoru u 2017. godini su procijenjeni na 0,9 miliona EUR i pokazuju konstantan rast. Proračunom nijesu obuhvaćeni prihodi poslovnih subjekata koji plaćaju paušalno porez, što je karakteristično za ovaj sektor, tako da su ostvareni prihodi u ovom sektoru značajno veći. U postupku mapiranja kao ključni problemi su naglašeni postojanje crnog tržišta i kršenje autorskih prava i njihova zaštita.

Tabela 19: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru fotografija 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	46	45	48	54
PREDUZETNICI	38	51	46	50
UKUPNO	84	96	94	104
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	80	76	74	88
PREDUZETNICI	67	76	72	76
UKUPNO	147	152	146	164
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	563.670	593.769	833.664	939.269

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.6 Arhitektura

Sektor *Arhitekture* je prepoznat kroz djelatnost 7111 Arhitektonska djelatnost u skladu sa KD 2010.

Ukupan broj poslovnih subjekata u ovom sektoru 2017. godine je iznosio 137, što predstavlja 7,3% ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI. Poslovni subjekti iz arhitektonske djelatnosti su prevashodno registrovani u obliku pravnih lica. U periodu 2014-2017 zabilježen je rast broja poslovnih subjekata ovog sektora (preko 23%). Uporedo sa pomenutim kretanjima, rastao je i broj zaposlenih. Prema podacima Poreske uprave, u 2017. godini sektor arhitekture je bilo zaposleno 374 lica ili 6,0% od ukupnog broja zaposlenih u oblasti KKI. Sektor arhitekture pokazuje značajan rast ukupnih prihoda od 47,7% u 2017. godinu u poređenju za 2014. Podaci Centralne banke pokazuju rast priliva i smanjenje odliva po osnovu arhitektonske djelatnosti, što ukazuje na povećanje aktivnosti crnogorskih preduzeća na inostranom tržištu.

Tabela 20: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru arhitektura 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	110	120	123	135
PREDUZETNICI	1	1	2	2
UKUPNO	111	121	125	137
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	300	334	348	372
PREDUZETNICI	1	1	2	2
UKUPNO	301	335	350	374
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	8.337.436	10.121.163	9.446.795	12.314.226

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.7 Računarski programi i igre

U okviru sektora *Računarski programi i igre* prepoznate su dvije djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 5821 Izdavanje kompjuterskih igara
- 6201 Kompjutersko programiranje

U međunarodnim okvirima sektor računarski programi i igre ima značajan potencijal za rast. Iako se ne može reći da je u Crnoj Gori ovaj sektor na visokom nivou, svakako zauzima značajno mjesto u oblasti KKI. Prema prikupljenim podacima, 2017. godine u ovom sektoru je bilo registrovano 252 poslovna subjekta ili od 13,5% ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI. U ovom sektoru je bilo zaposleno 621 lice ili 10% ukupnog broja zaposlenih u KKI. Uporedo sa rastom broja poslovnih subjekata i zaposlenih, zabilježen je i rast ukupnih prihoda. Prema dostupnim podacima, ukupni prihodi ovog sektora su u 2017. godini iznosili oko 20,5 miliona EUR. U toku procesa mapiranja primijećen je veliki broj freelancer-a, koji zapravo ne predstavljaju zaposlene, već svoju poslovnu aktivnost obavljaju po osnovu ugovora o djelu, a ponekad i bez ugovora, čime ove transakcije ostaju neevidentirane.

Tabela 21: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru računarski programi i igre 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	194	220	238	242
PREDUZETNICI	8	10	9	10
UKUPNO	202	230	247	252
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	411	478	520	611
PREDUZETNICI	8	10	9	10
UKUPNO	419	488	529	621
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	15.591.261	16.492.426	20.023.387	20.490.359

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Najveći broj poslovnih subjekata i zaposlenih je u djelatnosti kompjuterskog programiranja (preko 96%) dok je u dijelu distribucije, odnosno djelatnosti izdavanje kompjuterskih igara registrovan mali broj poslovnih subjekata.

Tabela 22: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru računarski programi i igre 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Izdavanje kompjuterskih igara	6	7	11	9
Kompjutersko programiranje	196	223	236	243
<i>Zaposleni</i>				
Izdavanje kompjuterskih igara	6	11	14	17
Kompjutersko programiranje	413	477	515	604

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.8 Elektronski mediji

U okviru sektora *Elektronski mediji* prepoznate su tri djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 6010 Emitovanje radio-programa
- 6020 Proizvodnja i emitovanje televizijskog programa
- 6312 Uslužne internet stranice (web portal)

Prema podacima Poreske uprave, u 2017. godini broj registrovanih poslovnih subjekata o ovoj oblasti je iznosio 125 što predstavlja 6,7% ukupnog broja poslovnih subjekata u KKI. Ovaj sektor zapošljava najveći broj lica u oblasti KKI. U 2017. godini u sektoru elektronski mediji je bilo zaposleno 1340 lica ili 21,7% ukupnog broja zaposlenih u KKI. Na osnovu dostupnih podataka procijenjeni ukupni prihodi u 2017. godini su iznosili 23,1 milion EUR.

Tabela 23: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru elektronski mediji 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	106	113	113	124
PREDUZETNICI	1	1	1	1
UKUPNO	107	114	114	125
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	1381	1332	1325	1340
PREDUZETNICI	2	2	2	2
UKUPNO	1383	1334	1327	1342
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	21.651.853	24.734.392	24.028.074	23.161.509

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Najveći broj poslovnih subjekata je prisutan u oblasti uslužnih internet stranica koji predstavljaju novi oblik medija koji je sve više zastupljen, ali koji ne zapošljava veliki broj lica. Dodatno, u procesu mapiranja uvidom na sajt Agencije za elektronske medije Crne Gore, je ustanovljeno da je ovaj broj poslovnih subjekata u jednom dijelu precijenjen tj. da nijesu upisane u registar AEM-a. Prema podacima AEM, ukupan broj elektronskih publikacija na kraju 2018. godine je iznosio 45. Najveći broj zaposlenih je u djelatnosti proizvodnja i emitovanje televizijskog programa.

Tabela 24: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru elektronski mediji 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Emitovanje radio-programa	38	39	34	33
Proizvodnja i emitovanje televizijskog programa	24	26	25	25
Uslužne internet stranice (web portal)	45	49	55	67
<i>Zaposleni</i>				
Emitovanje radio-programa	168	163	159	164
Proizvodnja i emitovanje televizijskog programa	1158	1111	1097	1084
Uslužne internet stranice (web portal)	57	60	71	94

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.9 Izdavaštvo

U okviru sektora *Izdavaštvo* prepoznato je sedam djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 5811 Izdavanje knjiga
- 5813 Izdavanje novina
- 5814 Izdavanje časopisa i periodičnih izdanja
- 5819 Ostala izdavačka djelatnost
- 6391 Djelatnosti novinskih agencija
- 7430 Prevođenje i usluge tumača
- 4761 Trgovina na malo knjigama u specijalizovanim prodavnicama

Prema dostupnim podacima, ovaj sektor je brojao 236 poslovnih subjekata u 2017. godini što predstavlja 12,7% ukupnog broja poslovnih subjekata u oblasti KKI. U istom periodu sektor izdavaštva je zapošljavao 763 lica ili 12,3% zaposlenih u KKI. U odnosu na 2014. godinu broj zaposlenih u ovom sektoru je povećan. Prema dostupnim podacima, ukupni prihodi sektora izdavaštva u 2017. godini su iznosili oko 20,2 miliona EUR.

Tabela 25: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru izdavaštvo 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	197	195	194	204
PREDUZETNICI	37	33	33	32
UKUPNO	234	228	227	236
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	673	718	699	730
PREDUZETNICI	39	34	34	33
UKUPNO	712	752	733	763
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	16.803.646	19.964.078	22.436.469	20.247.941

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Najveći broj poslovnih subjekata u sektoru izdavaštva je zastupljeno u djelatnostima trgovine na malo knjigama u specijalizovanim prodavnicama, izdavanje knjiga, izdavanje časopisa i periodičnih izdanja i izdavanje novina. Pomenute djelatnosti zapošljavaju i najveći broj lica, s tim da je u djelatnosti izdavanje novina zaposleno oko 42%. Treba napomenuti da prilikom procjene broja zaposlenih po djelatnostima u određenim slučajevima nije bilo moguće razdvojiti podatke u slučajevima kada isto preduzeće obavlja više različitih djelatnosti.

Tabela 26: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru izdavaštvo 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Izdavanje knjiga	38	38	39	41
Izdavanje novina	27	27	27	27
Izdavanje časopisa i periodičnih izdanja	39	38	38	41
Ostala izdavačka djelatnost	25	25	23	20
Djelatnosti novinskih agencija	5	5	5	5
Prevođenje i usluge tumača	19	18	19	24
Trgovina na malo knjigama u specijalizovanim prodavnicama	81	77	76	78
<i>Zaposleni</i>				
Izdavanje knjiga	144	158	169	172
Izdavanje novina	292	330	295	321
Izdavanje časopisa i periodičnih izdanja	45	39	37	45
Ostala izdavačka djelatnost	20	18	16	11
Djelatnosti novinskih agencija	18	17	18	17
Prevođenje i usluge tumača	50	44	47	52
Trgovina na malo knjigama u specijalizovanim prodavnicama	143	146	151	145

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.10 Oglašavanje i tržišne komunikacije

U okviru sektora *Oglašavanje i tržišne komunikacije* prepoznate su tri djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 7021 Djelatnost komunikacija i odnosa s javnošću
- 7311 Djelatnost reklamnih agencija
- 7312 Medijsko predstavljanje

Razvoj interneta i informaciono-komunikacionih tehnologija doveo je do promjena u načinu oglašavanja u pogledu rasta ulaganja u internet, u odnosu na tradicionalne načine oglašavanja kao što su zakup medijskog prostora na televiziji ili novinama. Sektor oglašavanje i tržišne komunikacije predstavlja sektor sa najvećim brojem poslovnih subjekata u oblasti KKI. U 2017. godini ukupan broj poslovnih subjekata u ovom sektoru je iznosio 306 ili 16,4%. U istom periodu ovaj sektor je zapošljavao 421 lice ili 6,8% ukupnog broja zaposlenih u KKI. Kretanja osnovnih ekonomskih parametara ukazuju na krizu ovom sektoru. U poređenju sa 2014. godinom zabilježen je pad broja poslovnih subjekata, zaposlenih i ukupnih prihoda. U 2017. godini procijenjeni prihodi ovog sektora su iznosili 24 miliona EUR.

Tabela 27: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru oglašavanje i tržišne komunikacije 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	350	261	282	295
PREDUZETNICI	11	12	11	11
UKUPNO	361	273	293	306
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	395	357	373	410
PREDUZETNICI	11	12	11	11
UKUPNO	406	369	384	421
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	42.895.362	45.363.486	33.576.299	24.043.404

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

U strukturi poslovnih subjekata i broja zaposlenih najveća koncentracija je u djelatnosti reklamnih agencija koja predstavlja 80% poslovnih subjekata i 77% zaposlenih ovog sektora.

Tabela 28: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru oglašavanje i tržišne komunikacije 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Djelatnost komunikacija i odnosa s javnošću	118	21	22	23
Djelatnost reklamnih agencija	203	212	233	245
Medijsko predstavljanje	40	40	38	38
<i>Zaposleni</i>				
Djelatnost komunikacija i odnosa s javnošću	30	34	35	38
Djelatnost reklamnih agencija	290	272	288	326
Medijsko predstavljanje	86	63	61	57

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

4.8.11 Umjetnički i tradicionalni zanati

U okviru sektora *Umjetnički i tradicionalni zanati* prepoznato je šest djelatnosti u skladu sa KD 2010 i to:

- 1512 Proizvodnja putnih i ručnih torbi, saračkih proizvoda i kaiševa
- 1629 Proizvodnja ostalih proizvoda od drveta, plute, slame i pruća
- 2341 Proizvodnja keramičkih predmeta za domaćinstvo i ukrasnih predmeta
- 2349 Proizvodnja ostalih keramičkih proizvoda
- 3212 Proizvodnja nakita i srodnih predmeta
- 3213 Proizvodnja imitacije nakita i srodnih proizvoda

Umjetnički i tradicionalni zanati se pojavljuju u okviru raznih grupa klasifikacije djelatnosti, koje nije bilo moguće precizno obuhvatiti nekom od prethodno pomenutih grupa djelatnosti. Na osnovu Zakona o zanatstvu i vrste zanata koje su definisane *Odlukom o utvrđivanju zanata, djelatnosti sličnih zanatu i liste jednostavnih i složenih zanimanja* prepoznato je 36 zanata koji pripadaju umjetničkim i tradicionalnim zanatima koji su pobrojani u okviru metodoloških napomena. Međutim, zbog neažurnosti registra zanata nije bilo moguće uključiti u mapiranje ovih zanata. S druge strane, za pravna lica u okviru prepoznatih djelatnosti ne može se sa sigurnošću tvrditi da li ispunjavaju uslove u skladu sa Zakonom o zanatstvu.

Na osnovu dostupnih podatka, u okviru sektora umjetnički i tradicionalni zanati 2017. godine je bio registrovan 181 poslovni subjekat što predstavlja 9,7% ukupnog broja poslovnih subjekata KKI. Iako po samoj prirodi zanatske djelatnosti se obično vezuju za fizička lica koja obavljaju privrednu djelatnost, prema dobijenim podacima pravnih lica je bilo gotovo duplo više. U istom periodu sektor umjetničkih i tradicionalnih zanata je zapošljavao 316 lica ili 5,1% ukupno zaposlenih u oblasti KKI. Za razliku od broja poslovnih subjekata i zaposlenih koji su zabiježili neznatan pad u odnosu na 2014. godinu prihodi u sektoru umjetničkih i tradicionalnih zanata su gotovo udvostručeni. Ukupni prihodi u 2017. godini su procijenjeni na blizu 6,3 miliona EUR.

Tabela 29: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi u sektoru umjetnički i tradicionalni zanati 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
PRAVNA LICA	111	109	113	118
PREDUZETNICI	75	72	68	63
UKUPNO	186	181	181	181
<i>Zaposleni</i>				
PRAVNA LICA	228	230	231	235
PREDUZETNICI	95	89	84	81
UKUPNO	323	319	315	316
<i>Ukupni prihodi (EUR)</i>				
POSLOVNI SUBJEKTI	3.835.153	6.042.850	5.908.702	6.296.628

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

Dvije najznačajnije djelatnosti gledano prema broju poslovnih subjekata i broju lica koja zapošljavaju u ovom sektoru predstavljaju djelatnosti proizvodnja ostalih proizvoda od drveta, plute, slame i pruća, kao i proizvodnja nakita i srodnih predmeta.

Tabela 30: Poslovni subjekti, zaposleni i prihodi po djelatnostima u sektoru umjetnički i tradicionalni zanati 2014-2017

	2014	2015	2016	2017
<i>Br. poslovnih subjekata</i>				
Proizvodnja putnih i ručnih torbi i sl., saračkih proizvoda i kaiševa	8	8	11	10
Proizvodnja ostalih proizvoda od drveta, plute, slame i pruća	84	82	82	83
Proizvodnja keramičkih predmeta za domaćinstvo i ukrasnih predmeta	7	5	5	5
Proizvodnja ostalih keramičkih proizvoda	2	2	2	3
Proizvodnja nakita i srodnih predmeta	74	72	69	67
Proizvodnja imitacije nakita i srodnih proizvoda	11	12	12	13
<i>Zaposleni</i>				
Proizvodnja putnih i ručnih torbi i sl., saračkih proizvoda i kaiševa	8	9	11	12
Proizvodnja ostalih proizvoda od drveta, plute, slame i pruća	167	164	166	162
Proizvodnja keramičkih predmeta za domaćinstvo i ukrasnih predmeta	7	5	5	7
Proizvodnja ostalih keramičkih proizvoda	3	2	2	2
Proizvodnja nakita i srodnih predmeta	128	125	117	118
Proizvodnja imitacije nakita i srodnih proizvoda	10	14	14	15

Izvor: Proračun na osnovu podataka Poreske uprave

5 ZAKLJUČCI

Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori predstavlja poduhvat čiji krajnji rezultat tj. njihova kvantifikacija, treba da posluži kao polazna osnova donosiocima odluka za praćenje razvoja kulturnih i kreativnih industrija i usmjeravanje politika u narednom periodu.

Procesom mapiranja su po prvi put prepoznate oblasti kreativne industrije. Na osnovu analize međunarodnih iskustava u mapiranju KKI i konsultacija, definisano je 11 sektora i prepoznato 40 djelatnosti koje pripadaju KKI zasnovanih na KD 2010.

Procjenom ekonomskih efekata kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori došlo se do podatka koji navode na zaključak da su KKI u Crnoj Gori ispod svog potencijala, te da u poređenju sa ostalim zemljama zaostaju. Poređenje sa drugim zemljama je samo informativnog karaktera zbog ograničenja kao što su period računanja doprinosa i sam obuhvat KKI što u krajnjem može navesti na pogrešan zaključak. Rezultati istraživanja su pokazali da se doprinos KKI u 2017. godini ogleda u sljedećim parametrima:

- 1,5% bruto dodate vrijednosti (BDV) u odnosu na BDV Crne Gore,
- 3,5% registrovanih poslovnih subjekata (pravna lica i preduzetnici) u odnosu na ukupan broj poslovnih subjekata Crne Gore,
- 4,4% zaposlenih koji se bave kulturnim i kreativnim zanimanjima na nivou Crne Gore,
- 3,2% od ukupnog broja zaposlenih u poslovnim subjektima na nivou Crne Gore,
- 1,4% ukupnih prihoda poslovnih subjekata na nivou Crne Gore,
- 1,7% ukupnog izvoza usluga,
- 2,3% ukupnih izdataka domaćinstava na kulturu i povezane djelatnosti.

Proces mapiranja i procjene doprinosa ukazao je na određene nedostatke koji se tiču institucionalnog praćenja statističkih podataka od strane institucija, tako da je u cilju budućeg praćenja i preciznije procjene neophodno raditi na njihovom uklanjanju. Takođe, kulturne i kreativne industrije najviše su podložne promjenama, pod uticajem razvoja novih tehnologija, mijenjaju svoj oblik i veoma ih je teško klasifikovati iz razloga što se međusobno prepliću sa ostalim sektorima. Kako klasifikacije ne predstavljaju statičku kategoriju, sadržaj KKI je potrebno revidirati s vremena na vrijeme i prilagoditi ih imajući u vidu nova kretanja. Ograničenja mogu se prevazići povremenim sprovođenjem specijalizovanih, metodološki dobro osmišljenih istraživanja na uzorku, gdje se ekstrapolacijom dobijenih rezultata mogli okarakterisati sektori pojedinačno, ali i KKI u cjelini

6 LITERATURA

- *The economy of culture in Europe*, KEA, Directorate-General for Education and Culture, European Commission, Brussels, 2006;
- S. Jovičić, H. Mikić, *Kreativne industrije u Srbiji*, British Council Serbia and Montenegro, Beograd, 2006;
- *The 2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics (FCS)*, Institute for Statistics of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UIS), Montreal, 2010;
- V. Kisić, *Kulturne i kreativne industrije u Evropi*, Kultura: Kulturna politika, vol 130, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2011, 199-225;
- *Measuring cultural participation*, 2009 UNESCO Framework for Cultural Statistics Handbook No. 2, Institute for Statistics of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UIS), Montreal, 2012;
- *ESSnet- culture, European Statistical System Network on Culture*, Ministry of Culture Finances and cultural statistics department (CoStaC), Luxembourg (LU), 2012;
- *Creating growth, Measuring cultural and creative markets in the EU*, Ernst & Young Global Limited, European Grouping of Societies of Authors and Composers (GESAC), Paris, 2014;
- *Cultural times, The first global map of cultural and creative industries*, Ernst & Young Global Limited, International Confederation of Authors and Composers Societies (CISAC), Paris, 2015;
- I.R. Bakarić, K. Bačić, Lj. Božić, *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj*, Ekonomski institut, Zagreb, 2015.
- *Feasibility study on data collection and analysis in the cultural and creative sectors in the EU*, KEA, European Commission, Brussels, 2015;
- *Indikatori uticaja kulture na razvoj u Crnoj Gori (Culture for Development Indicators – CDIS)*, Nacionalna komisija za UNESCO Crna Gora, Cetinje, 2015;
- *Program razvoja kulture 2016-2020*, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2016.
- H. Mikić, *Kreativno preduzetništvo: teorija i praksa*, Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju, Beograd, 2017
- *Klasifikacija djelatnosti 2010*, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, 2011.
- *Metodološko upustvo: Anketa o potrošnji domaćinstava*, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, 2016

Web izvori

- Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje i kulturu
<https://en.unesco.org/> (10.09.2018).
- Uprava za statistiku Crne Gore
<https://www.monstat.org/>
- Centralni registar privrednih subjekata
<http://www.pretraga.crps.me/> (21.05.2018.)
- Agencija za elektronske medije Crne Gore
<http://aemcg.org/> (23.05.2018.)
- Ministarstvo kulture Crne Gore
<http://www.mku.gov.me/ministarstvo> (21.05.2018.)
- Poreska prava Crne Gore (6.06.2018.)
<http://www.poreskauprava.gov.me/uprava>
- Centralna banka Crne Gore
<https://www.cbcg.me/> (6.06.2018.)
- JU Zanatska komora Crne Gore
<https://zanapredak.jimdofree.com/> (21.06.2018.)

Zakoni i propisi

- *Zakon o kulturi* ("Službeni list Crne Gore", br. 049/08, 016/11, 040/11 i 038/12 od 19.07.2012)
- *Zakon o Klasifikaciji djelatnosti* ("Službeni list Crne Gore", br.18/11).
- *Zakon o zanatstvu* ("Sl. list Crne Gore", br. 54/09,64/09, 40/11 od 08.08.2011).
- *Odluka o utvrđivanju zanata, djelatnosti sličnih zanatu i liste jednostavnih i složenih zanimanja* ("Sl. list Crne Gore", br 63/10 od 05.11.2010).
- *Standardna klasifikacija zanimanja* ("Službeni list CG", br. 10/2011 od 11.2.2011. godine)